

Märkmeid armastusest vanaaja ja idamaistes usundites

Tarmo Kulmar

Muistsetes usundites ja levinud maailmareligioonides ei esine ainult jumalaarmastust (kreeka k *agápe*, ladina k *caritas*, sanskriti k *karunā*). Sama vana religioosse taustaga on armastus sõpruse või kiindumusena (kreeka k *filía*, ladina k *dilectio*, sanskriti k *priyatā*), aga loomulikult ka seksuaalne armastus (kreeka k *éros*, ladina k *amor*, sanskriti k *kāma*).

Ürgaegsed viljakuskultused väljendavad tõenäoliselt juba alates hilis-paleoliitikumist muistsete riituste võimalikku erootilist külge (nt nn Willendorfi Veenuse-kujuke), ent hiljem, võimalik, et lausa hilisneoliitikumist saadik, mil ilmub varajane jumalauusk, tajutakse armastust kui tunnet ja suhtumist kõrgemasse olendisse.¹ **Loodusrahvaste** juures esineb kõikjal aukartust kõrgemate vägede vastu, mis sisuliselt on võrreldav armastusega *agápe* või *filía* tähenduses. Taevast üliolendit nimetatakse „Isa“, „Ema“, „Sõber“, „Armastatu“ jne.²

Vana-Egiptuse säilinud tekstid annavad armastuse kohta pigem kaudseid tunnistusi põhiliselt *agápe* ja *filía* plaanis, kuigi kindlasti toimusid viljakusjumalannade Isise, Basteti ja Hathori auks ka viljakuskultuslikud erootilised rituaalid.

Jumalahümnidest ilmneb, et egiptuse jumalate üks iseloomujooni on armastus inimese kui oma loomingu vastu, ja inimesed, kiites selle eest

¹ Robin McKie. Ahvina sündinud: Inimese põlvnemise lugu. Tallinn: Varrak, 2001, lk 190 jj.

² Vt nt Tarmo Kulmar. Taevasest üliolendist usundilooliselt ja muinaseesti aineses. — Mäetagused, 30: Taevanumber. Tartu: Eesti Folkloori Instituut 2005, lk 17–32. Vt www.folklore.ee/tagused

jumalaid, näitasid nii oma vastuarmastust. Uue riigi aegset ettekujutust, et peajumal Amon hoolitseb kõige maise eest, väljendab katkend *Suu-rest hümnist Amonile*:

Sa oled Ainus, kes on teinud kõik, mis on olemas... Kiitus sulle, kes sa tegid selle kõik! Üks ja Ainus paljude kätega, kes veedab öö ärkvel, mil kõik inimesed magavad, püüdes parimat oma karjale. Amon, kes eluneb kõiges!³

Inimeste kiitus jumalale tema armastuse eest nähtub ka Ehnatoni usu-reformi aegses hümnis Atonile:

Kui mitmekesised on su teod! Need on silma eest varjatud. Oo, ainujumal, kellesarnast teist ei ole! Sa löid maa oma soovi järgi, ainult sina...⁴

Teine plaan — *filia* — ilmneb juba Vana riigi tarkusekirjanduses. Siis olid armastuse väljenduseks harmoonilised suhted ühiskonnas: ühelt poolt poja või alama kuulekus isa või ülema vastu, teisalt isa või kõrgemal-seisja armulikkus ja hoolitsus poja või alama suhtes:

Kui sa oled nõrk, siis järgne võimekale. Hea vastuvõtt saab siis sulle osaks jumala (*resp.* vaarao — *T. K.*) juures. Ei tunne sa enam varasemat vaesust. Ära ole tema suhtes üleolev, isegi kui sa tunned teda varasemast ajast... Heaolu ei tule iseenesest. See on nende seadus, keda nad armastavad.⁵

Mesopotaamia. Armastus inimeste vastu on Vana-Mesopotaamia jumalate üks märkimisvääremaid jooni, hoolimata sellest, et inimesed loodi jumalate teenriteks. Näiteks Hammurapi seadustekogu sissejuhatause ja lõppsõna järgi olid päikesejumal Šamaš ning peajumal Marduk inimeste armastajad ja samuti vastuarmastatud sõbrad, kes andsid kuninga kaudu inimestele seadused:

³ Rosalie David. Religioon ja maagia vanas Egiptuses. Tallinn: Tänapäev, 2005, lk 180.

⁴ *Ibid.*, lk 215.

⁵ Ptahhotepi elutarkus, X. Vanaegiptuse keelest tõlkinud ja kommenteerinud Sergei Stadnikov. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2011, lk 47.

Sel ajal Hammurapi, vaga vürst, / jumalatekartlik, õiguse nähtavustaja
maal, / kaotamaks kurja ja halba, et tugev ei kahjustaks nõrka, / Šamaši
kombel tõusmaks mustapealiste kohale / maa üle valguse heitmiseks,
Anu ja Enlil kutsusid mind / minu nimega, inimeste hüveoluks.⁶

Ja edasi:

Hammurapi, isand, kes on nagu isa ja sigitaja oma rahvale, / kes kum-
mardas oma isanda, Marduki sõna / ja saavutas Marduki võidud üleval
ja all, / rõõmustas oma isand Marduki südant ning seadis hea liha rah-
vale igaveseks, / maale õiguse tegi.⁷

Ees-Aasia päritolu muistsetes religioonides oli oluline ka erootiline armastus, nimelt omalaadse viljakuskultusliku templiprostitutsiooni *hieros gamos*'e (püha pulm, püha abielu) näol, ja eriti armastusjumalanna Ištari (Astarte, Astoreth) ja Suure Ema kultusena. Babülooonias, Süürias jm võisid mehed, kel oli koduses majapidamises probleeme naiste viljatuse, loomade ahtruse või viljaikaldusega, teha templile annetuse ja osta sellega õiguse rituaalseks seksuaalvahekorraks jumalanna esindajaga ehk siis preestritariga. Riigi ja rahva nimel sooritasid *hieros gamos*'e riitust uusaastapidustuste käigus ka kuningad, kes astusid seksuaalvahekorda jumalanna esindajaga, olles eelnevalt teinud läbi eelmise aasta pattudest puhastumis- ja lepitusriituse, siirdades rahva patud siku või oina peale ja pagendades ta seejärel kõrbe (siit tuleb eestikeelses piiblitõlkes ka sõna „patuoinas“).⁸

Kreeka ja Rooma usundites kohtab kõiki kolme armastuse vormi. Jumalad armastasid inimesi, kui inimesed neile ohverdasid ja neid palusid. Selline armastus usuti olevat vastastikune. Tähtsaks peeti ka *filia*'t, aga eriti eerost, nagu seda näitab ülirohke kreeka ja rooma lembeluule. Vaid üks näide Catulluselt:

⁶ Hammurapi seadused. Tõlkinud ja kommenteerinud Amar Annus. — Amar Annus, Kaspar Kolk, Jaan Puhvel, Janika Päll. Muinasaja seadusekogumike antoloogia. Koost Amar Annus. Tallinn: Varrak, 2001, lk 89.

⁷ *Ibid.*, lk 122.

⁸ Vt nt Friedrich Heiler. Die Religionen der Menschheit. Hgg von Kurt Goldammer. Stuttgart: Philipp Reclam jun., 1991, lk 117–131.

Suudle mind tuhat korda, arm, ja anna / mulle veel sada suudlust peale-
kauba. / Suudle kaks tuhat korda või veel rohkem! / Suudle kolm tuhat
korda või veel rohkem! / Kui on suudlusi nõnda palju, et me / kokku
arvata üldse neid ei jõua, / ei siis kaetada saa meid kurjad silmad / —
meie suudluste arvu nad ei tea ju!⁹

Kreekas oli see lembustunne suundunud ka samasooliste vastu (nt Sappho, Theognis). Theognis heidab oma noorele sõbrale ette truudusetust:

Oo poiss, sul on iseloom nagu uitavatel punakael-püttidel, / sest kord
oled sõbraks ühtedele, kord teistele.¹⁰

Kindlasti toimus müsteeriumide käigus erootilisi riitusi, kuigi autent-
sed kirjeldused on väga napid ja mitmeti tõlgendatavad.

Varajase Indoeuroopa, näiteks **Pärsia** muistsetes tekstides on Ahura-
mazda kui dualistliku religiooni hea jumala süda haaratud armastusest
inimeste ja tema loodud olendite vastu.¹¹ Sama kohtab ka Lääne-Euroopa
muistsetes religioonides. Ka vanade **germaanlaste** usundi mõiste *fulltrui*
kui jumalaarmastus näiteks Odini, Thori, Freyri, Freya vastu oli midagi
sellist, mida sai vandega kinnitada, vastutasuks oodati jumala armu —
kasvõi edu lahingus.¹²

India religioonides on armastus keskseid tundeid, mida väljendati
ka usutalitustes. Siin tuleb silmas pidada keskset mõistet *bhakti* (jaga-
mine, osa), mis tähendab jumalikku armastust. Kirgastumisriitusi nime-
tati *bhaktimarga* (sanskriti k 'osaduse tee, ühendumise tee'). *Bhakti*
tähendab armastust, andumust, *marga* teed. See on India usundites
isiksuse vabanemise (hinduismis mokša, budismis nirvaana) meetod,
milles pearõhk on suunatud andumusele ja armastusele jumala (Višnu,
Šiva, Devi), mütoloogilise buddha (nt Amitabha) või bodhisattva (nt
Avalokitešvara) vastu.¹³

⁹ Catullus. Luuletusi. Tlk August Sang. — Rooma kirjanduse antoloogia. Koost Kaspar Kolk. Tallinn: Varrak, 2009, lk 207.

¹⁰ Theognis. *Corpus Theognideumi*: Antiikaja inimesekäsitus. Välja andnud Martin Suuroja. *Sine loco: sine anno*, lk 97.

¹¹ F. Heiler 1991, lk 265–275.

¹² *Ibid.*, lk 350.

¹³ Vt nt Linnart Mäll, Märt Läänemets, Teet Toome. Ida mõtteloo leksikon: Lõuna-, Ida- ja Sise-Aasia. Teine parandatud ja täiendatud trükk. Tartu: Tartu Ülikooli Orientalistikakeskus,

Hinduismis on *bhakti* armastuse riituslik praktika Višnu või tema avataarade Krišna ja Raama suhtes. *Bhakti* kui religioosne suund kujunes välja Indias 4.–5. saj, kõrgaeg oli 12. sajandil. *Bhakti* kui tundmus on ka jumalate endi aktiivne ja isetu omadus — armastustunne on inimesel ja jumalal vastastikune. Jumalate poole pöörduti üttega *Bhagavat* — Armastatu. India suurepose *Mahābhārata* olulisim filosoofiline osa, milles jumal Krišna annab kuningas Ardžuna vankrijuhina enne lahingut kuningale õpetust, kannab nime *Bhagavadgītā* — ‘Jumala laul’. Seal ütleb Krišna ju sõnaselgelt:

Mõtle minust, pühendu minule, ohverda minule, austu mind ja sa jõuad minusse, ma töotan sinule seda, sest oled minule armas!

Arjuna vastab:

Minu meel on kindel ja kahtlused hajunud. Ma teostan sinu õpetust!¹⁴

Hinajaana budismis on tähtsaks vabanemismeetodiks vaimulikud keskendumisharjutused (meditatsioon ehk mõtlus). Hinajaana järgi on vabanemine (nirvaana saavutamine) individuaalne ja kestab palju ümbersünde. Meditatsioonis kasutatakse eri meetodeid, milles armastus on tähtsal kohal: *cetto-vimutti* (nn südame sõlmede lahtiharutamine), *maitrī (mettā)* (heatahtlikkus teiste olendite vastu) ja eriti nn Buddha-armastus (*Buddha-bhakti*) või virgumisearmastus (*bodhi-bhakti*). Virgumisearmastus on inimesele omane õnn, olles määratult tähtsam kui jumalate-*bhakti*, sest jumalad on budistlikus mõttes vaid ümbersünniahela lülid ja meditatsioonivahendid. Esmatähtis on armastus *Dharma* (seadmuse) Õpetaja, esimese nirvaanasse läinu ja *sangha* (koguduse) asutaja Buddha (Virgunu) vastu, ning virgumine on sansaara (ümbersünniahela) lõppeesmärk.¹⁵ Buddhale kuuluvad sõnad:

2011, lk 175; F. Heiler 1991, lk 244–254.

¹⁴ *Bhagavadgītā*, XVIII. 65, 73. Sanskriti keelest tõlkinud ja kommenteerinud Linnart Mäll. Tartu: Biblio, 2000, lk 100.

¹⁵ Vt nt F. Heiler 1991, lk 244–254.

Virgunute ilmumine on õnn. Ülla Seadmuse õpetamine on õnn, üksmeelne Kogodus on õnn, üksmeelsete askees on õnn.¹⁶

Ja teisel:

Ma nimetan vaimulikuks seda, kes on tarmukas, üllas, julge, tark, võidukas, puudusteta, puhastunud Virgunu.¹⁷

Oluliselt areneb armastusekäsitlus edasi **mahajaana budismis**, kus on keskne *bodhisattva* mõiste. *Bodhisattva* on olend, kes on jõudnud vabanemise (nirvaana) lävele, kuid tema armastus ja kaastunne kõikide olendite vastu on nii suur, et ta annab töötuse mitte enne nirvaanasse minna, kuni ta pole aidanud sinna kõiki olendeid. Tuntuim *bodhisattvatest* on Avalokitešvara, kelle üks kehastusi on tiibetlaste usundikäsitluse järgi dalai-laama. Mahajaanabudistide suured õpetajad on paljudes kuulsates teostes käsitlenud armastust kui ülimat kaastunnet, aga samuti kui maist kaduvust ja illusiooni, olgu siin näiteks tsitaadid suure õpetaja Šāntideva teosest *Bodhitšarjāvatāra*:

Ma tunnen rõõmu Õpetajate Virgumismeele üle, mis on kui ookean: sellest tärkab õnn kõikidele olenditele ja see toob kasu kõikidele olenditele.¹⁸

Ent teisel jällegi:

Himustajate vaevad on suured, naudingu võimalus aga niisama väike kui vankrit vedaval loomal võimalus rohukört krapsata. [---] Kui palju vaeva nähakse mõttetult eksleva, tühise pörgusse ja teistesse halbadesse sündidesse langeva ihu pärast!¹⁹

Kolmandas tähtsas, kuid väikesearvulises budismivoolus, **vadžrajaanas**, on vabanemine võimalik üheainsa eluea jooksul, kuid kindlasti õpe-

¹⁶ Dhammapada, XIV. 194. Sanskriti keelest tõlkinud ja kommenteerinud Linnart Mäll. – Budismi pühad raamatud I. Tartu: Lux Orientis, 2004, lk 73.

¹⁷ *Ibid.*, XXVI. 422, lk 112.

¹⁸ Šāntideva. Bodhitšarjāvatāra, III. 3. Sanskriti keelest tõlkinud ja kommenteerinud Linnart Mäll. – Budismi pühad raamatud 3. Tartu: Lux Orientis, 2008, lk 29.

¹⁹ *Ibid.*, VIII. 80, 82, lk 101.

taja (guru) juhendamisel. Seal on loomulikult tähtis armastus Buddha ja õpetaja vastu, mõnes koolkonnas lisandub ka tantristlik praktika seksuaalenergia kontrollitud vabastamiseks, seega ohjeldatud kirg ehk kontrollitud eeros.

Armastuse mõiste on tähtsal kohal ka Indias 16. sajandil tekkinud monoteistlikus **sikhi usundis**. Sikhide pühakiri *Adi Grant* kujutab endast sisuliselt kiidulaulu ainsale ja tunnetamatule Jumalale. Ka sikhide templi- ja koduteenistus väljendab inimeste jäägitut jumalaarmastust koos usuga Jumala täielikku armastusse inimese vastu.²⁰

India kultuuride armastuse tippteose *Kāmasūtra* autor on Vätsjājana. Sellel traktaadil tuleb eraldi peatuda, sest tema tähendus ja sisu ületab kaugelt inimliku eeroose piirid.

India muistsete ühiskonnateadlaste arvates pidid inimesed, kes tahtsid õnnelikud olla, teostama kolme inimeesmärki (*puruśārtha*): täitma kohustusi ühiskonna ees (*dharmā* — 'seadmus, kohus'), otsima võimalusi omaenda elusihide teostamiseks (*artha* — 'siht, eesmärk, kasu') ja rahuldama seksuaalseid vajadusi (*kāma* — 'iha, soov, eeros'). Neist kolmest ülem on neljas inimeesmärk — *mokṣa* ('vabanemine'). Viimase poole soovitati aktiivselt püüdlema hakata alles siis, kui esimesed kolm on teostatud ja kooskõlas. Nende saavutamise hõlbustamiseks on kirjutatud õpperaamatuid suutraid ja šaastraid. *Dharma* jaoks on tähtsaim Manule omistatav *Dharmaśāstra*, *artha* jaoks Kautilya traktaat *Arthaśāstra*, *kāma* puhul aga Vätsjājana teos *Kāmasūtra*.

Kāmasūtra on kõige tuntum India muistse armastuskunsti õpperaamat, kuid mitte ainus (nt on veel *Anangaranga* 16. sajandist jt). Vätsjājana elas ilmselt 2. saj pKr. Ta oli säilinud kirjelduste järgi erakordselt erudeeritud, tagasihoidlik ning väga religioosne inimene. *Kāma* kuulus vältimatult religioonivaldkonda — religiooni ja erootikat India usundites ei vastandatud. Sellest annavad tunnistust armuakti kujutavad loendamatud skulptuurid India muistetes templites. *Kāmasūtra* koosneb seitsmest osast, sisukorras leiduvad lisaks ootuspärasele paljude erinevate armuühete kirjeldustele sellised ühiskondlikult olulised teemad nagu kolme elueesmärgi täideviimine, härrasmehe eluviis, vajaminevate teadmiste loetlemine, abiliste ja nende tegude kirjeldus, tütarlapselga kombeka suhtlemise õpetus, õpetus, milline peab olema abielunaine,

²⁰ F. Heiler 1991, lk 254–255.

suhtlemine teise mehe naisega, suhtlemine lõbunaisega ja mitmesugused muud vajalikud näpunäited. India kontekstis tuleb *Kāmasūtrat* vaieldamatult käsitleda kui religioosset teost.²¹

Hiina tähtsamad omausundid on konfutsianism ja taoism. Eriti konfutsianismi tuleks käsitleda pigem filosoofiana kui religioonina. Hiina filosoofiate kesksed mõisted on *dao* ('kulg'), *de* ('vägi'), *tian* ('taevas'), *di* ('maa'), ja *tiandi* ('taevasmaa' ehk maailma kõiksustervik).

Konfutsianismi ei kujuta ette mõisteta *ren* ('inimlikkus, humanism'). Just sellega ongi armastus seotud. Kong Fuzi on ise määratlenud, et *ren*'i tähendus on *ai ren* — inimlikkus on armastada inimest. Ent inimlikkus kui inimarmastus sisaldab endas rohkesti alanähtusi: kultuur, haridus, kombed, õiglustunne. Inimlikkus on õpitav, kuid vaid vähesed suudavad olla pikemat aega tõeliselt inimlikud. Sellised inimlikkuse aspektid on *zhi* ('mõistmine, tarkus, teadmine'), *yi* ('õiglus, kohasus'), *li* ('välised kombed, rituaal, etikett') ja *yue* ('kaunid kunstid'). See on kokku *wen* ('kultuur'). Kultuursust kannab eriline inimtüüp — *junzi* ('õilis'). Vaid *junzi* on tõeliselt inimlik ja võimeline armastuseks ehk viie suhte harmooniaks, mis tagab tsiviilühiskonna toimimise: valitseja vooruslikkus koos alama lojaalsusega, isa hoolitsus koos poja austusega, vanema venna heatahtlikkus koos noorema venna aupaklikkusega, mehe õiglus koos naise kuulekusega, vanema sõbra ustavus koos noorema sõbra usaldusega. Kong Fuzi õpetab:

Fan Chi küsis: „Mis on inimlikkus?“ — Õpetaja ütles: „Armastada inimest.“
— Fan Chi küsis: „Mis on tarkus?“ — Õpetaja ütles: „Mõista inimest.“²²

Teisal ütleb õpetaja:

Armastad / kas saad jätta hoolitsemata / oled ustav / kas saad jätta õpetamata,²³

²¹ Vätsjäjana. *Kāmasūtra*. Sanskriti keelest tõlkinud ja kommenteerinud Linnart Mäll. EAO Sõnumitooja, 1/1989 – 6(39)/1991.

²² Konfutsius. Vesteid ja vestlusi, XII: 22. — Konfutsius. Vesteid ja vestlusi. Keskmise tavaline. Suur õpetus. Klassikalisest hiina keelest tõlkinud ja kommenteerinud Linnart Mäll. Tartu: Lux Orientis, 2009, lk 177.

²³ *Ibid.*, XIV: 7, lk 197.

ja Linnart Mäll kommenteerib:

Armastus eeldab armastatava eest hoolitsemist. Valitsejale ustav olemine tähendab ka tema õpetamist, harimist ja tema puudustele osutamist (kritiseerimist).²⁴

Taoismis, mille väidetav rajaja oli Lao-zi, on *dao* 'kulg', toimimisviis ja maailmakorra õpetuse keskne mõiste. Taoismi keskmeks ei ole ühiskond nagu konfutsianismis, vaid hoopis individuaalne harmoonia ja müstiline side üleüldise kulgemisega. Inimtegevus peab olema samasuguses rahulikus kulgemises nagu maailmakorralduski. Inimese ideaal on *shengren* ('õnnis inimene'), kelle põhiväärtus ei ole ühiskond ja kultuur, vaid kulg ise ehk loomulikkus ja kõik see, mis aitab loomulikkusesse naasta. See on armastuse *de* ('vägi') ehk loomuvägi, mis toimib ilma vaimse ja kehalise pingutuseta, ammugi ilma vägivallata. Loomulikkus ongi armastus kõiksuse vastu, mis viib lõppkokkuvõttes ühinemisele *dao*'ga ja ideaalis surematusele, mille poole taoistlikud mungad ja erakud on ikka püüelnud, näiteks üritades alkeemialaborites surematuse eliksiiri luua. Taolaste armastus ei välista sugugi inimlikku eerost, kehalist armastust, mis on samuti osa loomulikkusest ja kulgemisest:

Inimene järgib maad, maa järgib taevast, taevas järgib kulgu,
kulg järgib oma loomu,²⁵

ja teisal:

Mõista oma mehelikkust, hoia alal naiselikkus, ole jõgi taeva all. Oled jõgi taeva all, vägi eal ei hülga sind, naased jälle lapseks.²⁶

Eriti ilmekas on Lao-zi värss:

Minul on kolm aaret, neid ma hoian, valvan. / Ütlen ühest — armastus,
ütlen teisest — hoolikus, / ütlen kolmandast — söandamatus kippuda

²⁴ Linnart Mäll. Kommentaarid. — Konfutsius 2009, lk 365.

²⁵ Lao-zi. Daodejing: Kulgemise väe raamat. Klassikalisest hiina keelest tõlkinud ja kommenteerinud Linnart Mäll. — Loomingu Raamatukogu, nr 27, 1979, XXV, lk 27.

²⁶ *Ibid.*, XXVIII, lk 28.

taeva all ette. / Armastan — saangi olla vapper, olen hoolikas — saangi olla helde, / Ei söanda kippuda taeva all ette — saangi tõusta vanemaks. / Kes on vapper armastusega, kes on helde hoolikusega, / Kes asub ette taga olemata, see saab surma kindlasti. / Armastaja võidab võitluses, ei tagane kaitses, / Taevas kohe appi tuleb, armastades teda kaitseb.²⁷

Šintoism on omapärane, harmooniline, sünkretistlik segu jaapani loodususundist, konfutsianistlikest kultuurimõjudest ja zen-budismist. *Šinto* tähendab 'jumalate tee' ja selles usundis ongi tähtsal kohal jumaluste, loodusvaimude ja surnute hingede austamine. Jumalaid (*kami*'sid) arvatakse olevat miljoneid. Panteoni pea on päikesejumalanna Amaterasu. Loodus on püha, jumalused elavad looduses. Inimene ja loodus mõlemad on põhiloomult head. Kõik hea on loomulik ja ka armastus on loomulik tunne. Armastus kuulub jumalate ja inimeste juurde loomomaselt ning on vastastikune. Samas tunnistavad jaapanlased ka konfutsianistlikku ja mahajaana-budistlikku armastusekäsitust.²⁸

Ameerika kõrgkultuurides avaldavad inimesed oma armastust jumaluste vastu usulistes õpetustes ja palvetes, teades, et jumalad osutavad inimestele vastuteeneid samuti armastusest nende vastu. Muistsetel Peruu inkadel oli hümn päikesejumalale Intile:

Universumi isand! Maailma looja, / Kes sa asud kõigis paigus! / Siin oleme sinu püha linna Cuzco preestrid, / Et ohverdada sulle sinu karjast see õrn must laama ohvrianniks, / Mis on toodud armastusega ja hoolsalt sinu jaoks. / See on meie elu, Elu, mida sina meile oled andnud / Ja mis täna muutub selle püha ohvri eluks, / Mille ohverdame sinu auks! / Võta see vastu, Isand, oh päikesejumal, ja selle kaudu / Ilmuta meile oma tahet armu ja kaastundega!²⁹

Filía ja eerose kohta pole tekste säilinud, kuid nende olemasolu astee-kide, maiade ja inkade juures tunnistavad kaudselt konkistajärgsete kroonikate paljud riitustekirjeldused.

²⁷ *Ibid.*, LXVII, lk 52–53.

²⁸ F. Heiler 1991, lk 89 jj.

²⁹ Tarmo Kulmar. Mõne muinas-Peruu rituaalteksti tõlkimisest. — Tarmo Kulmar. Tõsilood muinasrahvastest. Tartu: Ilmamaa, 1997, lk 52.

Kokkuvõtteks võime veenduda, et *agápe*'t ja *filía*'t kohtab kõigis vaadeldud religioonides. Ka eeros on väga olulisel määral olemas religioonides, mis on esindatud kirjalike tekstidega. Samas ei ole mingit põhjust eitada eerose olemasolu vanades usundites. Muidugi leidub n-ö puhtreligioossetes tekstides erootilisi motiive harvemini, teisalt aga tuleks arvestada, et religioosesse sfääri kuulus vana- ja keskajal enamik inimtegevusi, kaasa arvatud seksuaalsus.³⁰

Autor tänab dr theol Vello Salo, kes 2011/2012. õppeaasta sügissemestril pidas Tartu Ülikooli vabade kunstide kutsutud professorina sarja loenguid armastusest ja õhutas siinkirjutajat seda põnevat teemat uurima.

³⁰ Lisaks viidatud kirjandusele on kasutatud järgmisi erialaentsüklopeediate artikleid: J. Bruce Long. Love. — The Encyclopedia of Religion. Ed by Mircea Eliade, Vol. 9. Macmillan, 1987, lk 31–40; Peter Gerlitz. Liebe: I. Religionsgeschichtlich. — Theologische Realenzyklopädie, Bd. XXI. Walter de Gruyter 1991, lk 121–128; Th. Ohm. Liebe: I. Religionsgeschichtlich. — Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Bd IV. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1960, lk 362–363.